

«ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΤΗΣ ΒΑΪΜΑΡΗΣ: 80 ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΑΤΑΛΥΣΗ ΤΗΣ»

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΓΙΑ ΤΟ ΙΔ' ΣΥΜΠΟΣΙΟ ΤΟΥ ΟΜΙΛΟΥ ΜΑΝΕΣΗ

ΝΙΚΟΛΑΣ ΒΑΓΔΟΥΤΗΣ

«Έτσι εξηγείται γιατί οι κρατούντες ευνοούν τις ιδεαλιστικές κοσμοθεωρίες. Ακριβώς διότι αντί να δυναμώνουν τη δικαιοσύνη, δικαιώνουν τη δύναμη».¹

Το σημείωμα που ακολουθεί επιχειρεί μια σύνοψη των γενικών κατευθύνσεων των εισηγήσεων και της συζήτησης που διεξήχθη στο πρόσφατο (ΙΔ΄) συμπόσιο του Ομίλου Μάνεση (8-9 Μαρτίου 2013) στη Βυτίνα Αρκαδίας με θέμα «Δημοκρατία της Βαϊμάρης: 80 χρόνια από την κατάλυσή της».

Τα ζητήματα στα οποία κυρίως εστίασαν την προσοχή τους οι εισηγητές αφορούν τις αιτίες που οδήγησαν στην κατάλυση της δημοκρατίας της Βαϊμάρης και κυρίως στον ρόλο που έπαιξε σ' αυτή την κατάληξη το *Σύνταγμα της Βαϊμάρης* (ψηφίστηκε από την Εθνοσυνέλευση στις 11 Αυγούστου 1919) και η ερμηνεία του από τους γερμανόφωνους δημοσιολόγους του Μεσοπολέμου.

Το τρίτο ερώτημα που, χωρίς να τίθεται ρητά, αποτέλεσε βασικό σημείο συζήτησης σχετιζόταν (εύλογα) με τις αιτίες επιλογής του εν λόγω θέματος για το φετινό Συμπόσιο και συνεπώς με τις ιστορικές αναλογίες της Βαϊμάρης με τη σημερινή ελ-

Ο Νικόλας Βαγδούτης είναι υποψήφιος διδάκτορας της θεωρίας του δικαίου στο Πανεπιστήμιο της Γλασκόβης.

ληνική οικονομική και πολιτική συγκυρία. Παρά το επικίνδυνο των ιστορικών αναλογιών, αυτή η συζήτηση είναι συνεχώς παρούσα στον δημόσιο διάλογο (από αρθρογραφία έως και μεταφράσεις βιβλίων) και έχει εμφανισθεί κυρίως με δύο σηματοδοτήσεις: είτε ως πολιτικό επιχείρημα εναντίον των «άκρων» που υπονομεύουν τη δημοκρατία και υπέρ ενός «κέντρου της σύνεσης και της δημοκρατίας», όπως επισήμανε ο Δημούλης,² είτε ως επιχείρημα που βρίσκει αναλογίες στον «εξτρεμισμό» των πολιτικών λιτότητας του «κέντρου» και της προσπάθειάς του να τις εφαρμόσει με αυταρχικές μεθόδους, υπονομεύοντας έτσι την εμπιστοσύνη της κοινωνίας στον κοινοβουλευτισμό και τους δημοκρατικούς θεσμούς, όπως διαπίστωσε ο Κεσσόπουλος. Συνεπώς, η συζήτηση που διεξήχθη στο Συμπόσιο προσπάθησε να δώσει απάντηση και στο ερώτημα «τι μας νομιμοποιεί (ή δεν μας νομιμοποιεί) να μιλάμε σήμερα για αναλογίες με τη Δημοκρατία της Βαϊμάρης».

Το ιστορικό πλαίσιο

Αρχικά, ο Αλέξανδρος Κεσσόπουλος (υποψ. διδάκτορας συνταγματικού δικαίου στη Νομική Σχολή του ΕΚΠΑ) παρουσίασε μια περιοδολόγηση του δεκαπενταετή βίου της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης σε πέντε περιόδους, με βάση τις «τομές που καταγράφηκαν στον τρόπο της λειτουργίας της ως θεσμικές αντανάκλασεις κοινωνικών διεργασιών και πολιτικών εξελίξεων». Για τον εισηγητή, η πρώτη περίοδος συνίσταται στη μετάβαση από τη συνταγματική μοναρχία στην κοινοβουλευτική δημοκρατία (Νοέμβρης 1918). Η περίοδος αυτή χαρακτηρίστηκε από την πολιτική σύγκρουση για το πολιτειακό μέλλον της Γερμανίας, μεταξύ κοινοβουλευτικής δημοκρατίας (αίτημα για συντακτική εθνοσυνέλευση) και εργατικών συμβουλίων. Σε πολιτικό επίπεδο αυτό εκφράστηκε στο πλαίσιο της διαμάχης μεταξύ του Πλειοψηφικού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος (SPD) και του κόμματος των Ανεξάρτητων Σοσιαλδημοκρατών (USPD). Σύμφωνα με τον Κεσσόπουλο, το σχετικό ερώτημα «επιλύθηκε οριστικά στα μέσα Δεκεμβρίου, όταν [...] οι φορείς της επαναστατικής εξουσίας υπερψήφισαν, με συντριπτικά μάλιστα ποσοστά, το σχέδιο των μεταρρυθμιστών, καθώς θεώρησαν ότι με τον τερματισμό του πολέμου και την πτώση της μοναρχίας είχε εκπληρωθεί ο ιστορικός ρόλος των σοβιέτ».

Η δεύτερη περίοδος διήρκεσε από την ψήφιση του Συντάγματος ως τις αρχές του 1930 και σε πολιτικό επίπεδο ήταν σχετικά σταθερή, ενώ στο πεδίο της συνταγματικής θεωρίας ηγεμόνευε ο νομικός θετικισμός.³ Η τρίτη περίοδος είναι η διετία 1930-1932 (διακυβέρνηση Brüning) και είχε τρία βασικά χαρακτηριστικά: με τα λόγια του Κεσσόπουλου: «στο οικονομικό επίπεδο τις επιπτώσεις της διεθνούς κρίσης στα δημοσιονομικά του Κράτους, στο θεσμικό την απόφαση της κυβέρνησης να προσφύγει στο δικαίωμα της ανάγκης για να επιβάλει ένα πρόγραμμα λιτότητας,

και στο θεωρητικό την επικράτηση των αντιθετικιστικών θέσεων του Carl Schmitt». Στη συνέχεια, η τέταρτη περίοδος, αφορά στο δεύτερο εξάμηνο του '32, κατά τη διάρκεια του οποίου «το πολίτευμα παρέλυσε, λόγω της εκλογικής νίκης του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος σε συνδυασμό με το υψηλό ποσοστό του κομμουνιστικού» (το οποίο παρέμενε προσηλωμένο στη γραμμή του σοσιαλφασισμού). Η «τελευταία πράξη του δράματος» εκτυλίχθηκε την άνοιξη του '33, επί Καγκελαρίας του Hitler, «οπότε το Κοινοβούλιο έλαβε την απόφαση να εκχωρήσει όλες του τις αρμοδιότητες στον Führer και να οδηγήσει έτσι το Σύνταγμα σε απονέκρωση».

Ο Κεσσόπουλος αναφέρθηκε κυρίως στην τρίτη περίοδο, θεωρώντας τη καθοριστική για την υπονόμηση της δημοκρατίας και τη «διάρρηξη των σχέσεων αντιπροσωπευσης μεταξύ κοινωνίας και πολιτικού συστήματος», που οδήγησε στη ραγδαία άνοδο του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος στις δύο εκλογικές αναμετρήσεις του 1932. Τούτων δοθέντων, η εισήγηση έθεσε δύο κρίσιμα ζητήματα: πρώτον, στο πολιτικό-θεσμικό επίπεδο την ανοχή του SPD στην κυβέρνηση μειοψηφίας του Brüning (30 Μαρτίου 1930-1 Ιουνίου 1932), μια διακυβέρνηση που ασκούσε αφενός πολιτικές σκληρής λιτότητας σε βάρος των μισθωτών, των ανέργων και των ασθενέστερων κοινωνικών ομάδων και αφετέρου κυβερνούσε κυρίως δια διαταγμάτων, βάσει της διασταλτικής εφαρμογής του άρθρου 48.⁴ Δεύτερον, αναφέρθηκε στη νομιμοποίηση της διασταλτικής εφαρμογής του άρθρου 48⁵ στο πεδίο της συνταγματικής θεωρίας, λόγω της ηγεμονίας των αντι-θετικιστών (κυρίως του Carl Schmitt) από το 1930 και μετά. Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμη και επιφανείς θετικιστές (όπως οι Anschütz και Thoma) συμφώνησαν με τη βασική θέση του Schmitt ότι «ο Πρόεδρος του Reich όφειλε, σε καταστάσεις εξαιρέσεως, να ασκεί με τέτοιο τρόπο τις έκτακτες αρμοδιότητές του, ώστε να εγγυάται την απρόσκοπτη συνέχιση του νομοθετικού έργου». Στο σημείο αυτό, το ερώτημα που τέθηκε είναι το πώς εξελίχθηκε η μεθοδολογική διαμάχη περί της ερμηνείας του Συντάγματος στη Βαϊμάρη.

Η διαμάχη «περί μεθόδου και ερμηνείας»

Ο Δημήτρης Δημούλης (καθηγητής συνταγματικού δικαίου και θεωρίας του δικαίου στο Πανεπιστήμιο Fundação Getulio Vargas Sao Paulo) αρχικά τόνισε ότι από το Σύνταγμα της Βαϊμάρης ο «κοινός νους κρατάει τρία ελαφρώς ρομαντικά στοιχεία»: το πρώτο ήταν η πρωτοποριακή κατοχύρωση κοινωνικών δικαιωμάτων «σε συνδυασμό με τις σοσιαλίζουσες διατυπώσεις του οικονομικού τμήματος του Συντάγματος (άρθρα 151-165 με τίτλο: “Η οικονομική ζωή”）」· το δεύτερο ήταν η «ανοιχτότητα» του Συντάγματος που καθιστούσε δυνατή τη θεσμοποίηση και την έκφραση όλων των πολιτικών απόψεων στα πλαίσια της συνταγματικής νομιμότητας (σύστημα απλής αναλογικής, δυ-

νατότητα αναθεώρησης όλων των διατάξεων)⁶ και το τρίτο ήταν η αποτυχία (τελικά) «της δημοκρατικής απόπειρας κοινωνικοπολιτικού εκσυγχρονισμού της Γερμανίας».

Η άλλη καθοριστική όψη του Συντάγματος της Βαϊμάρης ήταν οι υπερεξουσίες του προέδρου της Δημοκρατίας. Αυτό το στοιχείο ήταν απόρροια της επιδίωξης της «υπερσυνέχειας» με το καθεστώς του Κάιζερ, καθώς ο πρόεδρος της Δημοκρατίας θεωρείτο «ένα είδος εκλεγμένου μονάρχη».⁷ Το στοιχείο των υπερεξουσιών του προέδρου της Δημοκρατίας τονίστηκε και από τη Βασιλική Χρήστου (ειδική επιστήμων στη Νομική Σχολή του ΕΚΠΑ), με τη χαρακτηριστική διατύπωση «εφεδρικό Σύνταγμα, πίσω από το Σύνταγμα» που παρέθεσε, η οποία αιτιολογείται όχι μόνο βάσει του άρθρου 48, αλλά και του άρθρου 25 του Συντάγματος που όριζε ότι «ο πρόεδρος της Δημοκρατίας μπορεί να διαλύει το κοινοβούλιο, αλλά μόνο μία φορά για τον ίδιο λόγο». Βέβαια, το ερώτημα που γεννιέται με βάση και την προηγούμενη εισήγηση του Κεσσόπουλου είναι το κατά πόσο το άρθρο 48 όντως επέπεσε σε ένα «εφεδρικό Σύνταγμα» ή αν αυτή ήταν η «πολιτική» ερμηνεία του Schmitt που τελικά επικράτησε (η τελευταία φαίνεται να είναι η άποψη του Κεσσόπουλου).

Κατόπιν, ο Δημούλης παρουσίασε τη συζήτηση «περί μεθόδου και ερμηνείας» και τους πρωταγωνιστές της, δηλαδή τον Kelsen, τον Schmitt, τον Heller και λιγότερο τον Smend. Το ενοποιητικό στοιχείο για τους τρεις τελευταίους ήταν ότι ο κύριος στόχος της κριτικής τους ήταν ο Kelsen και ο θετικισμός. Ο εισηγητής τόνισε δύο βασικά χαρακτηριστικά της θεωρίας του θετικιστή Kelsen: αφενός ότι το κράτος ταυτίζεται με το δίκαιο και αφετέρου ότι στην ερμηνεία του δικαίου δεν πρέπει να παρεισφύρουν πολιτικές, ηθικές ή άλλες εξωνομικές παράμετροι, καθώς το κράτος-δίκαιο είναι αξιολογικά ουδέτερο και «δεν συνδέεται με σκοπούς και αξίες υποχρεωτικές και εκ των προτέρων δεδομένες». Συνεπώς, όπως ανέφερε χαρακτηριστικά ο Δημούλης, η «νομικά προβλεπόμενη κατάσταση ανάγκης συνιστά ομαλή, νομικώς προβλεφθείσα και ρυθμισθείσα μορφή άσκησης κρατικής εξουσίας (τόσο εξαιρετική όσο είναι εξαιρετικό το να παίρνουμε τα κατάλληλα φάρμακα όταν ασθενούμε)». Άρα, δεν νοείται μια «εξωνομική» έκτακτη κατάσταση ανάγκης που να δικαιολογεί «αντισυνταγματικά μέτρα» ή διασταλτική ερμηνεία συνταγματικών διατάξεων. Ωστόσο, η κύρια αδυναμία που διέκρινε ο Δημούλης στον Kelsen είναι η ρητή έλλειψη κανόνων ερμηνείας (ενώ αναγνώριζε ότι ο κανόνας δικαίου μπορεί να έχει ένα πλαίσιο νοημάτων)⁸ και, ως εκ τούτου, η παροχή στον εφαρμοστή του δικαίου της διακριτικής ευχέρειας να λαμβάνει την τελική απόφαση σχετικά με την ερμηνεία του κανόνα δικαίου.

Την ίδια στιγμή, ο (συντηρητικός και μετέπειτα «Kronjurist»)⁹ του ναζιστικού καθεστώτος Carl Schmitt κατέφυγε στον «πολιτικισμό». Έτσι χαρακτήρισε ο Δη-

μούλης την ερμηνεία που πρότεινε ο Schmitt, η οποία είχε δύο βασικά χαρακτηριστικά: τη διάκριση μεταξύ δύο εννοιών (concepts) του Συντάγματος και την πολιτική απόφαση του ερμηνευτή. Ο Δημούλης ανέλυσε κυρίως τη διάκριση που έκανε ο Schmitt στο βιβλίο του *Συνταγματική θεωρία* (1928) μεταξύ των δύο εννοιών: το «πραγματικό» Σύνταγμα,¹⁰ το οποίο είναι υπέρτερο και εκφράζει την «πραγματική βούληση» του λαού ως εναίου υποκειμένου δια των θεμελιακών πολιτικών του αποφάσεων,¹¹ και το τυπικά ισχύον Σύνταγμα (δηλαδή το γραπτό Σύνταγμα), το οποίο θεωρείται δευτερεύον, καθώς «υπάγεται στις μεταβολές της κοινωνικής πραγματικότητας». Όπως είπε ο Δημούλης, αυτή η πολιτική ενότητα του λαού που προτάχθηκε με την έννοια του «πραγματικού Συντάγματος» είναι «υπαρξιακή», εφόσον «πρόκειται για μια ουσιαστική ενότητα παρά τις αντιφάσεις, ασάφειες και αστοχίες του συνταγματικού κειμένου». Συνεπώς, η πολιτική απόφαση του ερμηνευτή¹² αναφορικά με την ερμηνεία του κανόνα δικαίου «καθοδηγείται» από το «πραγματικό Σύνταγμα». Μάλιστα, αυτή η απόφαση, με τα χαρακτηριστικά λόγια του Schmitt, «σε αντίθεση με τις κανονικές περιόδους, όπου ελαχιστοποιείται, στις περιόδους εξαιρέσεως έχει ως απόρροια την καταστροφή του κανόνα».¹³

Ο Heller, παρότι πιο κοντά στις πολιτικές απόψεις του σοσιαλδημοκράτη Kelsen, διαπνεόταν και αυτός από έναν έντονο αντιθετικισμό υποστηρίζοντας, με βάση τον εισηγητή, ότι το δίκαιο «αποτελεί βουλευτική πράξη που εκφράζει τη διαλεκτική μεταξύ ηθικών αρχών και γεγονικών σχέσεων εξουσίας». Συνεπώς, με βάση αυτή τη θεωρία, στην ερμηνεία του δικαίου υπεισέρχονται πολιτικές εκτιμήσεις, που δεν είναι εν κενώ αλλά ορμώμενες από τη σύνδεση του δικαίου με εμμενείς ηθικές αξίες της έννομης τάξης. Μάλιστα, ο Φίλιππος Βασιλόγιαννης προέβη σε μια αντίστοιχη παρατήρηση, τονίζοντας ότι ο Heller διέκρινε κι αυτός μεταξύ νομιμότητας και νομιμοποίησης (η αλλιώς «ουσιαστικής νομιμότητας»), αλλά η έννοια της νομιμοποίησης είχε εδώ ηθικο-πολιτικά χαρακτηριστικά.¹⁴ Όπως υποστήριξε ο Δημούλης, «[ω]ς σοσιαλίζων νομικός, ο Heller προβάλλει την ακαταγώνιστη βούληση του λαού και την αρχή της ισότητας ως θεμελιώδεις αναφορές για τη νομική απόφαση. Αλλά αρνείται να δείξει πώς αυτές οι βουλήσεις και διαλεκτικές εκφράζονται στην πράξη». Με δύο λόγια, η ουσία της εισήγησής του ήταν ότι στη Βαϊμάρη υπήρχε άνηση της συζήτησης περί μεθόδου, αλλά σ' αυτήν κυριάρχησαν οι αντι-θετικιστές (είτε με τη μορφή της πολιτολογίας είτε της ηθικολογίας), και λόγω της συμφωνίας του Kelsen «στην αδυναμία ερμηνείας του δικαίου με βάση προδεδομένους κανόνες».

Το φιλοσοφικό υπόβαθρο της συνταγματικής δημοκρατίας
Ο Παύλος Σούρας (ομότιμος καθηγητής φιλοσοφίας του δικαίου στη Νομική Σχολή του ΕΚΠΑ) ανέπτυξε ιδιαίτερα

τη συζήτηση που διεξήχθη στη Βαϊμάρη γύρω από το αξιακό υπόβαθρο της συνταγματικής δημοκρατίας. Τα κύρια στοιχεία της εισήγησής του ήταν δύο: πρώτον, η ανάδειξη της αντίληψης του Schmitt για τη συνταγματική δημοκρατία, με βάση το βιβλίο του *Συνταγματική θεωρία*, και δεύτερον η κατάδειξη των «ασθενών επιχειρημάτων» των θετικιστών στην υπεράσπιση του Συντάγματος της Βαϊμάρης, παρά το ότι ήταν οι μόνοι που ειλικρινά το υπερασπίστηκαν.

Πιάνοντας το νήμα και από την προαναφερθείσα συζήτηση περί μεθόδου και τη διάκριση μεταξύ των δύο εννοιών του Συντάγματος (η οποία άλλωστε διατυπώθηκε στο βιβλίο του Schmitt *Συνταγματική θεωρία*), η εισήγηση του Σούρλα ανέδειξε τη βασική διχοτομία που διαπερνάει, κατά τον Schmitt, τη συνταγματική δημοκρατία: τη διάκριση μεταξύ του κράτους δικαίου και της δημοκρατίας. Ο Schmitt διατύπωσε την άποψη ότι αυτές οι δύο συνταγματικές αρχές είναι αντίπαλες και ουσιαστικά ταυτίζονται αντίστοιχα με τη διάκριση μεταξύ του νομικού και του πολιτικού στοιχείου του Συντάγματος. Το κράτος δικαίου θεωρείται από τον Schmitt ως «μόρφωμα ατομιστικό και αμιγώς φιλελεύθερο, βασίζεται στην ιδέα της ατομικής ελευθερίας και αποτελεί τον πυρήνα της φορμαλιστικής προσέγγισης των πολιτειακών θεσμών».¹⁵ Ο Schmitt προέταξε αντιθετικά τη δημοκρατία, την οποία (κατά τον Σούρλα) ταύτισε με την ελεύθερη κρατική δράση και τη χαρακτήρισε «διαδοχικά δυναμικό, ουσιαστικό και πολιτικό στοιχείο, σε αντίθεση προς το στατικό, φορμαλιστικό και δικαιοκτικό στοιχείο που το κράτος δικαίου εισάγει στο πολίτευμα».¹⁶ Εδώ έχει αξία να αναδειχθούν οι δύο έννοιες της δημοκρατίας, και κατ' επέκταση του λαού, που ανέπτυξε ο Schmitt, κατά τον Σούρλα: η πρώτη έννοια ταυτίζεται με μια πρωτογενή και αδέσμευτη από κανόνες δικαίου συντακτική εξουσία, ενώ η δεύτερη είναι η έννοια της δημοκρατίας ως «τρόπου άσκησης των κρατικών δραστηριοτήτων», δηλαδή ως συντεταγμένη εξουσία μέσα από θεσμοθετημένες διαδικασίες συμμετοχής των πολιτών στις τρέχουσες κρατικές λειτουργίες, η οποία ήταν υποδεέστερη. Πέραν αυτού, η διάκριση των δύο εννοιών δεν είναι μόνο ιστορική ή εκ των υστέρων διαπιστωτική, αλλά η πρώτη έννοια του λαού θεωρείται συνεχώς παρούσα ως το «πολιτικό στοιχείο» εντός της συνταγματικής δημοκρατίας και προϋπάρχει (και προέχει) συνεχώς της δεύτερης, ενάντια σ' αυτό που ο Schmitt αποκάλεσε «συνταγματικό φορμαλισμό» (δηλαδή στην τήρηση των διαδικασιών, όπως το τυπικό Σύνταγμα ορίζει)¹⁷. Αντιθέτως, ο Kelsen διέκρινε μεταξύ του λαού με την ιστορική έννοια (δεν τον απασχολεί ως νομικό) και του λαού με την νομική έννοια που συγκροτείται μόνο δια της έννομης τάξης και υπάρχει δια των θεσμοθετημένων διαδικασιών της ισχύουσας συνταγματικής νομιμότητας.

Στη συνέχεια, ο ίδιος εισηγητής παρουσίασε το πώς αντιλαμβάνονταν ο Schmitt τη συγκρότηση της έννοιας του λαού και της λαϊκής βούλησης. Ο Schmitt θεωρούσε ότι ο λαός συγκροτείται στη βάση της διάκρισης φίλου-εχθρού, και ο Σούρλας το επεξήγησε: δηλαδή «σε αντιδιαστολή προς άλλες ανθρώπινες ομάδες, από τις οποίες ο υπό συγκρότηση λαός θέλει να διαφοροποιηθεί, κυρίως επειδή τις θεωρεί εχθρικές». Πέραν αυτού, σημαντικό είναι ότι, για τον Σούρλα, αυτή η διάκριση έγινε με βάση «ουσιαστικά στοιχεία που ενοποιοούν τον λαό ομοιόμορφα (φυλετικά, εθνοτικά, θρησκευτικά ή άλλα)», δηλαδή με βάση ομογενοποιητικά ταυτοτικά χαρακτηριστικά.¹⁸ Την πιο πάνω παρατήρηση ενίσχυσε, αναδεικνύοντας κατόπιν την αντίληψη του Schmitt για τον τρόπο της συμμετοχής του λαού στις πολιτικές αποφάσεις σε περίοδο συνταγματικής δημοκρατίας. Ο Σούρλας παρέθεσε την κριτική του Schmitt στην μυστική ψηφοφορία ως μιας διαδικασίας «μη δημοκρατικής, όπου ο κάθε πολίτης απομονώνεται από τους άλλους, ο λαός από ένα ομοιογενές σύνολο διασπάται σε ένα άθροισμα ατόμων και έτσι το πολιτικό στοιχείο της ανάδειξης της ηγεσίας καταργείται υπέρ ενός ατομισμού που προσιδιάζει, όπως λέει, στο ιδιωτικό δίκαιο».¹⁹ Το αξιοσημείωτο είναι η ανάδειξη του γεγονότος ότι ως «δημοκρατική» απάντηση στη μυστική ψηφοφορία παρουσιάστηκε η πολιτική συμμετοχή του λαού «δια βοών και επευφημιών» (acclamation),²⁰ γεγονός που λειτουργεί ενισχυτικά προς την αντίληψη που θεωρεί ότι απαραίτητο στοιχείο της σμιτιανής θεωρίας είναι η ύπαρξη προκαθορισμένου κυρίαρχου-ηγέτη²¹ και λαού που συγκροτείται στη βάση ομογενοποιητικών ταυτοτήτων και όχι δημοκρατικών διαδικασιών.²² Το συμπέρασμα που συνήγαγε ο Σούρλας είναι ότι η σμιτιανή θεωρία «ήταν μία εξ αρχής ριζικά εσφαλμένη όσο και επικίνδυνη θεωρία, και η εκμετάλλευσή της προς στήριξη της εθνικοσοσιαλιστικής θηριωδίας υπήρξε μία απολύτως συνεπής εφαρμογή της».

Σε σχέση με το δεύτερο, ο Σούρλας ανέφερε ότι ο θετικισμός του Kelsen και του Radbruch, ενώ ήταν ο μόνος που υπερασπίστηκε ειλικρινά τη δημοκρατία, δεν μπόρεσε να την υπερασπιστεί αποτελεσματικά γιατί δεν συνέδεε το θετικό δίκαιο με τις «εγγενείς ηθικο-πολιτικές αρχές» του Συντάγματος (π.χ. αυτές που αφορούν τις δημοκρατικές διαδικασίες και τα ατομικά δικαιώματα), αλλά έμεινε στην υπεράσπιση του δικαίου μόνο ως διαδικασία και διακατεχόταν από ένα φιλοσοφικό-πολιτικό σχετικισμό αναφορικά με τις κατά περιεχόμενο αρχές του δικαίου. Για τον Σούρλα, ο Radbruch και ο Kelsen είχαν ως «φιλοσοφική αφετηρία της θεωρίας τους για τη δημοκρατία τον σχετικισμό: επί ηθικών και πολιτικών θεμάτων δεν υπάρχει αντικειμενική αλήθεια παρά εναλλακτικά συστήματα πεποιθήσεων επιδεκτικά προσωπικής επιλογής και μόνο». Το αποτέλεσμα αυτού ήταν η «εμμονή τους στην αξιολογική ουδετερότητα της δημοκρατίας όσο και στη θεώρηση της

αρχής της πλειοψηφίας ως του μόνου θεμελιώδους γνωρίσματος της δημοκρατίας». Για τον Kelsen, δημοκρατικό είναι μόνο το αποτέλεσμα της διαδικασίας (όποιο και αν είναι αυτό, εφόσον έχει τηρηθεί η αρχή της πλειοψηφίας), παρά το γεγονός ότι είχε ηθικά και πολιτικά επιχειρήματα που συνηγορούσαν υπέρ της προτίμησης της δημοκρατίας ως πολιτικού συστήματος (η ελευθερία ήταν το βασικότερο, κατά τον Σούρλα). Μολαταύτα, τόνιζε πως αυτά τα επιχειρήματα ήταν προσωπικά και όχι επιστημονικά, άρα «*ασυμβίβαστα με την αξιολογική ουδετερότητά του ως συνταγματολόγου*».²³

Ο Βασίλης Βουτσάκης (λέκτορας φιλοσοφίας του δικαίου στη Νομική Σχολή του ΕΚΠΑ), κινούμενος σε αντίστοιχη θεωρητική γραμμή με τον Σούρλα, έθεσε και μια δεύτερη αιτιολόγηση (πέραν του γνωσιοθεωρητικού σχετικισμού), υποστηρίζοντας ότι οι θετικιστές «*υιοθετούσαν τη λογική των συμφερόντων, ως θεμέλιο της ισχύος και της κανονιστικότητας του δικαίου, γι' αυτό και τα επιχειρήματα των θετικιστών στην υπεράσπιση της δημοκρατίας ήταν σαθρά*». Ο εισηγητής διατύπωσε τη θέση ότι θεμέλιο της ισχύος του δικαίου δεν πρέπει να είναι η έννοια του συμφέροντος, αλλά ένα πλέγμα ουσιαστικών κανονιστικών αρχών που ανταποκρίνονται στον πολιτικό φιλελευθερισμό (όπως διατυπώθηκε από στοχαστές όπως ο Χάμπερμας, ο Ρωλς, ο Νέιγκελ κ.ά.). Με βάση αυτές τις αρχές μπορεί να δικαιολογηθεί και να ερμηνευτεί η συνταγματική δημοκρατία, δηλαδή «*ο συνδυασμός της δημοκρατικής αρχής με την κοινοβουλευτική αρχή, με την αρχή του κράτους δικαίου, τις ατομικές ελευθερίες κλπ. (καθώς και τους αντίστοιχους θεσμούς)*». Το κριτήριο επιλογής αυτών των αρχών συνίσταται στη θεμελίωσή τους με βάση τον ορθό λόγο και τη διαμόρφωση ενός πολιτικού δεσμού που ενώ αναγνωρίζει τον «*αξιακό πλουραλισμό*» και τις αντιθέσεις της σύγχρονης κοινωνίας, «*προϋποθέτει ένα πλέγμα κοινών αρχών, που, με τον άλφα ή βήτα τρόπο, αναγνωρίζουν την υποχρέωση σεβασμού του άλλου*». Αυτό το πλέγμα διασφαλίζει τη σύνδεση της συνταγματικής δημοκρατίας με τις ηθικοπολιτικές αρχές που, κατά τον Βουτσάκη, δεν είναι εξωτερικές του δικαίου, αλλά εσωτερικές, γι' αυτό και διέκρινε μεταξύ της έννοιας «*αρχές*» (principles) από την έννοια «*αξίες*» (values). Τα κοινά συμπεράσματα που συνάγονται από τις εισηγήσεις των Π. Σούρλα και Β. Βουτσάκη είναι δύο: πρώτον, ότι το δίκαιο πρέπει να ερμηνεύεται, όχι μόνο με βάση διαδικαστικές αρχές, αλλά και «*ορθολογικές αρχές ικανές να προσανατολίσουν και κατά περιεχόμενο τη διαμόρφωση του πολιτικού δεσμού*». Το δεύτερο είναι ότι αυτές οι αρχές συγκροτούν την έννοια της πολιτικής υπεράνω της σύγκρουσης των επιμέρους συμφερόντων ή αξιών και είναι «*ικανές να προσανατολίσουν την πολιτική δράση προς την εξυπηρέτηση γενικών συμφερόντων –ακόμη και σε κοινωνίες πολυφωνικές*».²⁴

Ο Αριστόβουλος Μάνεσης στη Βαϊμάρη

Ο Φίλιππος Βασιλόγιαννης (επίκουρος καθηγητής φιλοσοφίας του δικαίου στη Νομική Σχολή του ΕΚΠΑ) ενέταξε στη συζήτηση περί μεθόδου τον Μάνεση, παίρνοντας υπόψη την παρατήρηση του Γιώργου Κασσιμάτη ότι το «*έργο του Μάνεση [...] ανήκει από άποψη θεματικής αρχών, σχολής και ποιότητας επιστημονικού λόγου στην εποχή της Βαϊμάρης*».²⁵ Ο Βασιλόγιαννης υποστήριξε κατ' αρχάς ότι το έργο του Μάνεση «*διαπνεόταν από ιδέες που βρίσκονταν σε αξιοσημείωτη ένταση μεταξύ τους*» και αυτό φαίνεται κυρίως στη μέθοδο ερμηνείας του Συντάγματος. Ο Μάνεσης ήταν σαφώς υπέρμαχος του θετικισμού. Προς επίρρωσιν αυτού, θεωρούσε πως αντι-θετικιστικές ερμηνείες δημιουργούν «*ανασφάλεια δικαίου*», «*σύγχυση των ορίων μεταξύ νομιμότητας και παρανομίας*» και συνεπώς αδυνατίζουν την «*εξασφαλιστική*» λειτουργία του δικαίου (που τη θεωρούσε σημαντική για την προστασία των εξουσιαζόμενων). Άλλωστε, σε διάφορα σημεία του έργου του έκανε σκληρή κριτική στη σμιτιανή διάκριση μεταξύ νομιμότητας και νομιμοποίησης.²⁶

Όμως, το βασικό στοιχείο που ο Βασιλόγιαννης προσπάθησε να αποδείξει είναι ότι ο Μάνεσης ήταν μεν ένας υπέρμαχος του νομικού θετικισμού, όχι όμως του «*τυποκρατικού και σχετικιστικού θετικισμού*» που υποστήριζε ο Kelsen, αλλά ενός «*στρατευμένου στην υπηρετήση σπουδαίων πολιτικών αξιών*» και «*εκλεκτικιστικού*» θετικισμού,²⁷ ο οποίος συνίσταται στη γνωστή θεωρία του περί συνταγματικού εγγυητισμού. Για την εξειδίκευση αυτής της διάκρισης, ο Βασιλόγιαννης πήρε υπόψη τη διδακτορική διατριβή του Μάνεση με θέμα το δίκαιο της ανάγκης. Εκεί, ο Μάνεσης υποστήριξε ότι πηγή ισχύος του δικαίου της ανάγκης δεν είναι η κατάσταση ανάγκης καθ' εαυτήν (ως πραγματικό γεγονός), αλλά ένας κανόνας δικαίου και εν προκειμένω η αρχή «*salus reipublicae, suprema lex*». Αυτή η αρχή, όμως, ούτε βασίζεται σε κάποιον υπάρχοντα γραπτό κανόνα δικαίου (όπως στον «*τυποκρατικό θετικισμό του Kelsen*»), ούτε είναι αρχή του φυσικού δικαίου, αλλά αποτελεί «*κείμενον, θετικόν δίκαιον, ενυπάρχον εις τον θεμελιώδη νόμον της πολιτείας*».²⁸ Ουσιαστικά αυτό που υποστήριξε ο Βασιλόγιαννης είναι ότι ο Μάνεσης έθεσε ως εγγύηση του Συντάγματος έναν άγραφο κανόνα. Άρα, εκεί απέκλινε από τον Kelsen. Ο κανόνας αυτός, όμως, δεν είναι φυσικοδικαιικός, αλλά προκύπτει από το ίδιο το θετικό δίκαιο (άρα απέκλινε και από τους αντιθετικιστές). Συνεπώς, ο Μάνεσης (του Βασιλόγιαννη, όπως τόνιζε συνεχώς ο εισηγητής) εμπλούτισε τον θετικισμό με ηθικοπολιτικές αρχές που συγκροτούν έναν απαραβίαστο συνταγματικό πυρήνα, ο οποίος σε καταστάσεις έκτακτης ανάγκης αποτελεί ένα δίκτυο προστασίας για την έννομη τάξη, εφόσον όλες οι άλλες θετικές συνταγματικές διατάξεις δεν αρκούν για να σώσουν το πολίτευμα. Αυτό άλλωστε το στήριξε και στο απόσπασμα του Μάνεση: «*Σε ανώμαλες περιόδους, η*

καθεστῶσα ἔννομος τάξις δεν παύει υφισταμένη, αλλά ακριβῶς ἵνα μη παύση υφισταμένη υπαγορεύει εξαιρετικῶς την δι' ἐιδικῶν κανόνων αὐτῆς ἀντιμετώπισιν ἐξαιρετικῶν τινῶν ἀπροβλέπτων κρίσιμων καταστάσεων. Ὑπ' αὐτὴν την ἔννοια το δίκαιον της ἀνάγκης ἀποτελεῖ ἐκδήλωσιν της ἐνό- τητας του δικαίου».²⁹

Τα αίτια της κατάλυσης της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης και οι ιστορικές αναλογίες με το ελληνικό παρόν

Ἰδιαιτέρο ενδιαφέρον παρουσίασε ἡ συζήτηση που διεξή- χθη στο Συμπόσιο, ἐν εἶδει συμπερασμάτων, σχετικά με τα αίτια της κατάλυσης της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης ἀλλά και των προβολῶν τους στη σημερινή πραγματικό- τητα.

Πιο συγκεκριμένα, ὡς προς τὴ συζήτηση αὐτὴ ὁ Σταύ- ρος Τσακυράκης (καθηγητὴς συνταγματικῆς δικαίου στη Νομικὴ Σχολὴ του ΕΚΠΑ) υποστήριξε ὅτι «ὅσο και να φαί- νεται παράξενο, τὸ δόγμα που διατύπωσε ὁ Schmitt ([...] ἡ διάκριση φίλου-ἐχθροῦ [...]) βρισκόταν σε πλήρη ἀντι- στοιχία με τὴν πρακτικὴ της Γ' Διεθνούς» και ὅτι ἡ ἐπι- ροή του Schmitt οφείλεται στη «γοητεία που ἀσκεῖ σε κά- ποιους κύκλους της Ἀριστεράς, με τους οποίους ἔχει ἕνα κοινὸ ἰδεολογικὸ στοιχείο: τὴν ἐχθρα προς τὴ φιλελεύθερη δημοκρατία. Πρόκειται για μια Ἀριστερά που, ἀκόμη και μετὰ τὸ τέλος του κομμουνιστικῆς ολοκληρωτισμοῦ, δεν συμφιλώθηκε ποτέ με τις ἀξίες της δημοκρατίας και των δικαιωμάτων του ἀνθρώπου».³⁰ Με ἄλλα λόγια, ἡ ἀνάλυση αὐτὴ θεωρεῖ ὅτι ἦταν κυρίως τα «ἀκρα» που υπονόμισαν τὴ Δημοκρατία της Βαϊμάρης, ἀποδομώντας τὸ ἰδεολογικὸ της θεμέλιο, τὴ φιλελεύθερη δημοκρατία. Σχετικὰ με τὸ σημεῖο των ἱστορικῶν ἀναλογιῶν, ὁ Τσακυράκης υποστή- ριξε ὅτι δεν ὑπάρχουν ὁμοιότητες της Βαϊμάρης με τὴ ση- μερινὴ ἐλληνικὴ δημοκρατία, παρά τὸ ὅτι μποροῦν να βρε- θοῦν κοινὰ στοιχεῖα στο οικονομικὸ και στο πολιτικὸ ἐπί- πεδο (οικονομικὴ κρίση, ἀπαξίωση του πολιτικῆς προσω- πικῆς, πολιτικὴς δυνάμεις που διακηρυγμένα δεν ἀποδέ- χονται τὴ δημοκρατία, ἀμφισβήτηση του φιλοσοφικῆς background της δημοκρατίας, των δικαιωμάτων). Στο ση- μεῖο τῆς μη ὁμοιότητας με τὴ σημερινὴ ἐλληνικὴ δημο- κρατία φάνηκε να συμφωνεῖ και ὁ Βουτσάκης, θεωρώντας ὅτι «παρὰ τὴν υπερίσχυση ἀντικοινοβουλευτικῶν ρητορι- κῶν, παρὰ τὴ δυσπιστία προς τὴν πολιτικὴ, παρὰ τὸν βαθύ λαϊκισμό, παρὰ τὴν ἀμφισβήτηση των δικαστηρίων, πι- στεῦω ὅτι δεν τίθεται ὑπὸ ἀμφισβήτησιν τὸ βαθύτερο πλαί- σιο ἀρχῶν της συνταγματικῆς δημοκρατίας [...] και ὅτι ἡ πλειοψηφία των ἀντισυστημικῶν δυνάμεων ἢ πολιτῶν βρί- σκει στῆγη στη συνταγματικὴ δημοκρατία και στοχάζεται τα πολιτικὰ προβλήματά του με τους ὅρους του πολιτικῆς φιλελευθερισμοῦ».

Στο συνέδριο ἐκφράστηκε και μια ἄλλη θεωρητικὴ γραμμὴ (πιο ρητὰ ἀπὸ τὸν Κεσσόπουλο), ἡ ὁποία προ- σπαθώντας να ἐξηγήσει τὴν μεταβολὴ των πολιτικῶν συ-

σχετισμῶν, θεωρεῖ ὅτι ἡ ἀνοδος του κόμματος του Hitler στις δύο ἐκλογικὴς ἀναμετρήσεις τὸ 1932 ὑπῆρξε «ἀπόρ- ροια μιας διαδικασίας διάρρηξης της σχέσης ἀντιπροσώ- πευσης μετὰξὺ κοινωνίας και πολιτικῆς συστήματος», βάσει κυρίως δύο χαρακτηριστικῶν: του «ἐξτρεμισμού» των πολιτικῶν λιτότητας που ἐφαρμόστηκαν ἀπὸ τὴν κυ- βέρνηση Brüning τὴν περίοδο '30-'32 και τῆς στάσης «ἀνοχῆς του SPD» τόσο σ' αὐτὲς ὅσο και στην ἐφαρμογὴ τους «με ἀυταρχικὴς μεθόδους», κυρίως δια ἐκτάκτων δια- ταγμάτων νομοθετικῆς ἰσχύος που παρέκαμπταν συστη- ματικὰ τὸ Κοινοβούλιο.³¹ Κατὰ τὸν Κεσσόπουλο, τὸ κοι- νοβουλευτικὸ πολίτευμα εἶχε μετατραπεί σε ἕνα ἀυταρ- χικὸ Präsidialregime (Προεδρικὸ Καθεστῶς), του ὁποῖου «τὴν υπέρβασή ἐπεδίωκαν ὄχι μόνο ἡ οικονομικὴ ἐλίτ και ἡ πατριωτικὴ Δεξιὰ, που στόχευαν στην πλήρη ἀπελευθέ- ρωση του πολιτικῆς συστήματος ἀπὸ τα δεσμά του Κοι- νοβουλίου, ἀλλά και οἱ φιλελεύθεροι και οἱ σοσιαλδημο- κράτες, που τὸ ἀντιμετώπιζαν ὡς ἕνα ἀντιδημοκρατικὸ πολ- ίτευμα. Ἀπόρροια της καθολικῆς αὐτῆς ἀπροθυμίας των πολιτικῶν και οικονομικῶν παραγόντων της χώρας να ὑπε- ρασπισθοῦν αὐτὸ τὸ καθεστῶς της ἀυταρχικῆς δημοκρα- τίας ἦταν ἡ κατάρρευσή του και τὸ σταδιακὸ πέρασμα στον ολοκληρωτισμό». Με βάση αὐτὴ τὴν ἀπόψη, ὑπάρ- χουν ἀναλογίες με τὴ σημερινὴ συγκυρία, καθὼς στο μεν πολιτικὸ ἐπίπεδο κυριαρεῖ μια ἀντίστοιχη συντηρητικὴ πολιτικὴ πρακτικὴ για τὴν κάλυψη του δημοσιονομικῆς ἐλ- λείμματος μέσω της ἐπιβολῆς μέτρων σκληρῆς λιτότητας (τὴν ὁποία ἀντίστοιχα ἀσπάζονται και σοσιαλδημοκρατι- κῆς δυνάμεις), ἐνὼ στο θεσμικὸ ἐπίπεδο, τα μέτρα αὐτὰ λαμβάνονται τὴν τελευταία τριετία κατὰ παράκαμψη της τακτικῆς κοινοβουλευτικῆς διαδικασίας, ὅπως υποστήριξε ὁ Σπύρος Βλαχόπουλος (ἀναπληρωτῆς καθηγητῆς συνταγ- ματικῆς δικαίου στη Νομικὴ Σχολὴ του ΕΚΠΑ). Πιο συ- γκεκριμένα, ἀναφορικὰ με τὸ θεσμικὸ κομμάτι, ἡ ἐκτελε- στικὴ ἐξουσία ἐπικαλεῖται συστηματικὰ μία ὑπερ-θετικὴ «ἐκτακτὴ» κατάσταση ἀνάγκης, με βάση τὴν ὁποία δικαι- ολογεῖ ἀφενὸς τὴ συχνὴ ἐκδοσὴ πράξεων νομοθετικῆς πε- ριεχομένου και ἀφετέρου τὴν τακτικὴ ψήφιση τυπικῶν νόμων, σύμφωνα με τὴν ἐξαιρετικὴ διαδικασία του κατε- πείγοντος. Εἶναι, λοιπόν, αὐτὲς οἱ πολιτικὴς που ὁδηγοῦν σε μια κρίση της σχέσης ἀντιπροσώπευσης μετὰξὺ στρω- μάτων της κοινωνίας και του πολιτικῆς συστήματος.

Συμπερασματικὰ, τόσο οἱ ἐισηγήσεις ὅσο και ὁ διάλο- γος παρουσίασαν ἰδιαιτέρο ενδιαφέρον, διότι συνδύασαν τὴ διάσταση της συνταγματικῆς θεωρίας και της φιλοσο- φίας του δικαίου με μια ἀπὸ τις πιο σημαντικὴς περιόδους της σύγχρονης ἱστορίας. Μέσα ἀπὸ αὐτὸ τὸ πρίσμα ἀνα- δείχθηκε ὁ τρόπος, με τὸν ὁποῖο οἱ ἀπόψεις των γερμα- νόφωνων δημοσιολόγων ἐπηρέασαν, ἀλλά και ἐπηρεάσθη- καν ἀπὸ τὴν πολιτικὴ συγκυρία, που χαρακτηρίστηκε ἀπὸ τὴ σύγκρουση δύο ἐκ διαμέτρου ἀντίθετων σχεδίων, ὅσον ἀφορὰ τὴ θεσμικὴ ἀντιμετώπιση της κρίσης: ἀπὸ τὴ μια

πλευρά επιδιώχθηκε η αυταρχικοποίηση του πολιτεύματος, προκειμένου αυτό να καταστεί πιο «αποτελεσματικό», ενώ από την άλλη υποστηρίχθηκε ότι οι αρχές του Συντάγματος πρέπει να γίνονται σεβαστές, ακόμη και σε καταστάσεις έκτακτης ανάγκης. Στη σημερινή κρίσιμη συγκυρία, που υπάρχουν παρόμοιες προκλήσεις και στο πολιτικό και στο θεσμικό πεδίο, από τις εργασίες του Συμποσίου μπορούμε να αντλήσουμε χρήσιμα συμπεράσματα, ώστε, σύμφωνα με μια παλαιότερη προτροπή του Νίκου Αλιβιζάτου (καθηγητή συνταγματικού δικαίου στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών) «να δούμε το Συνταγματικό παρόν στο φως του παρελθόντος».³²

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Αριστόβουλος Μάνεσης, *Συνταγματικό Δίκαιο Ι*, Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 55.
- 2 Ο Δημούλης τόνισε ότι αυτή η αναλογία «με βάση μια απλουστευτική εικόνα περί Βαϊμάρης, επιχειρεί να εμφανίσει ως αναγκαία και δημοκρατικά τα ανθρωποφαγικά Μνημόνια του ελληνικού καπιταλισμού και των πολιτικών και διανοούμενων που το υποστηρίζουν. Απειλεί δε το λαό ότι εάν δεν υπακούσει στα κελεύσματα των κυβερνώντων και δεν αποδεχθεί την εξασθλίωση ως μέλλον, η χώρα θα οδηγηθεί σε δικτατορία των άκρων, “όπως και στη Βαϊμάρη”».
- 3 Σ' αυτό το σημείο φαίνεται να εξέφρασε διαφορετική άποψη ο Δημούλης, με βάση τον οποίο «[ο] θετικισμός ως μεθοδολογική επιλογή δεν ήταν ικανός να επιβληθεί στο πολιτικό σκεπτικό των συνταγματολόγων» ούτε σ' αυτή την περίοδο, στην οποία αναφέρεται ο Κεσσόπουλος.
- 4 Με βάση την παράγραφο 2 του άρθρου 48: «Αν στο γερμανικό Ράιχ η δημόσια ασφάλεια και τάξη διαταράσσονται σε σημαντικό βαθμό ή τίθενται σε κίνδυνο, ο Πρόεδρος δύναται να κάνει χρήση των αναγκαιών μέτρων προκειμένου να αποκαταστήσει τη δημόσια ασφάλεια και τάξη και, αν είναι αναγκαίο με τη συνδρομή των ενόπλων δυνάμεων. Γι' αυτό το σκοπό, δύναται να αναστείλει εν όλων ή εν μέρει, τα βασικά δικαιώματα που θεμελιώνονται στα άρθρα 114, 115, 117, 118, 124, 153». Η ελληνική μετάφραση είναι από την ομώνυμη έκδοση του Ινστιτούτου «Νίκος Πουλιαντζάς», με βάση την ημερίδα με θέμα «Η Δημοκρατία της Βαϊμάρης και οι σημερινές “αναβιώσεις” της», Αθήνα, Απρίλης 2012, σ. 77
- 5 Έχει αξία εδώ να παρατεθεί ότι το «1930 το Ράιχσταγκ ψήφισε 98 νόμους, το 1931 34 και το 1932 μόνο 5. Το 1930 εκδόθηκαν 5 αναγκαστικά διατάγματα, το 1931 44 και το 1932 66. Τη νομοθετική του εργασία και τον κοινοβουλευτικό έλεγχο το Ράιχσταγκ τα άσκησε το 1930 σε 94 συνεδριάσεις, το 1931 σε 41 και το 1932 συνεδρίασε μόνο 13 φορές»: βλ. Χρίστος Χατζηιωσήφ, «Η Δημοκρατία της Βαϊμάρης και η απειλή των “άκρων”. Το “ατελέσφορο των ιστορικών αναλογιών”», στη συλλογική έκδοση του Ινστιτούτου «Νίκος Πουλιαντζάς», *Η Δημοκρατία της Βαϊμάρης και οι σημερινές “αναβιώσεις” της*, ό.π., σ. 11-47, 34.
- 6 Αντίθετα, ο Θεμελιώδης Νόμος της Βόννης (δηλαδή το Σύνταγμα της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας) καθιερώνει έναν πυρήνα διατάξεων που είναι μη αναθεωρήσιμες, όπως και το Σύνταγμα της Ελλάδας (π.χ. άρθρο 110 παρ. 1 Συντάγματος, άρθρο 79 παρ. 3 του Γερμανικού Θεμελιώδους Νόμου).
- 7 Εδώ αξίζει να σημειωθεί πληροφοριακά ότι οι υπερεξουσίες του προέδρου ήταν και προτροπή του Max Weber προς τον Hugo Preuss, τον συντάκτη του Συντάγματος, ως αντίβαρο στον

«αξιακό πλουραλισμό» της σύγχρονης κοινωνίας. Για μια εκτενέστερη ανάλυση περί αυτού, ενδιαφέρον έχει το άρθρο του D. Dyzenhaus στον συλλογικό τόμο David Dyzenhaus (επιμ.), *Law as Politics: Carl Schmitt's Critique of Liberalism*, Duke University Press, 1998, σ. 8-10.

- 8 Ο Kelsen ανέφερε χαρακτηριστικά: «Η ερμηνεία ενός νόμου δεν οδηγεί απαραίτητα σε μια μοναδική, σωστή, απόφαση αλλά πιθανά σε έναν αριθμό αποφάσεων, εκ των οποίων όλες μπορούν εξίσου να σταθούν, ακόμη κι αν μόνο μία από αυτές θα γίνει θετικό δίκαιο, με τη δικαστική απόφαση» [η ελλ. μτφρ. δική μου]· βλ. Hans Kelsen, *Introduction to the Problems of Legal Theory*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1992, σ. 80.
- 9 Βλ. Γρηγόρης Ανασιάδης, *Ιδέα, απόφαση, πολιτική. Τρία δοκίμια για τον Carl Schmitt*, Νήσος, Αθήνα 2006, σ. 13.
- 10 Με άλλη διατύπωση αναφέρεται και ως «απόλυτο» ή «υλικό» Σύνταγμα. Ως προς την έννοια αυτή, πρβλ. τη σημείωση από ένα παλιότερο άρθρο του Μπάμπη Ανθόπουλου, «Ο χρόνος του Συντάγματος», *Θέσεις* 13 (Οκτ.-Δεκ. 1985), σημ. 5: «Η διάκριση αυτή ανάγεται στον Constantino Mortati. Το *Costituzione Materiale* είναι ο “θεμελιώδης πολιτικός σκοπός, προικισμένος με κανονιστική αξία, στο μέτρο που υποστηρίζεται και εφαρμόζεται από την ηγεμονική πολιτική δύναμη”». Constantino Mortati, *La costituzione in senso materiale*, Μιλάνο 1940. Για την έννοια *Costituzione Materiale*, βλ. Μανιτάκης, «Ο χαρακτηρισμός του πολιτεύματος και οι σχέσεις ΠτΔ και Πρωθυπουργού», ανάπτυπο από το Σύνταγμα 1982, σ. 395. Η έννοια *Costituzione Materiale* αντιστοιχεί σ' αυτό που ο Carl Schmitt ονόμαζε “απόλυτη” έννοια του Συντάγματος (αρχή του δυναμικού γίνεσθαι της πολιτικής ενότητας, της διαδικασίας της γέννησης και του πάντοτε καινούργιου σχηματισμού αυτής της ενότητας, *Dottrina della Costituzione*, παρ. 1), ενώ ο Antonio Negri όρισε το *Costituzione Materiale* σαν «το επίπεδο της καθεστωτικής πολιτικής συμφωνίας που προσδιορίζει την τακτική ενότητα του συνταγματικού σχεδίου», βλ. Antonio Negri, «Dall “Estremismo” al “Che Fare”!», στο *La Forma Stato 1980*, Μιλάνο».
- 11 Ο Μάνεσης αποκάλυψε αυτή την έννοια του συντάγματος στον Schmitt «Σύνταγμα Καθ' εαυτό», το οποίο «[δ]εν είναι σύνολο κανόνων, αλλά τι πλέον αυτών, είναι συγκεκριμένη πολιτική απόφαση δια της οποίας προσδιορίζεται η πολιτική μορφή της υπάρξεως του λαού»: βλ. αναπαρομοπή από την εισήγηση του Φ. Βασιλόγιαννη· βλ. και Αριστόβουλος Μάνεσης, *Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος Ι*, «Το Νομικόν»-Ηλίας Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη 1956, σ. 60.
- 12 Ο ερμηνευτής που παίρνει την πολιτική απόφαση στην κατάσταση εξαίρεσης είναι, κατά τον Schmitt, ο πρόεδρος της Δημοκρατίας, ως ο «νομιμοποιημένος» πολιτικός θεσμός (καθότι εκλεγόμενος και με άμεση εκλογή από τον λαό) που εγγυάται το «πραγματικό» Σύνταγμα, ακόμη και ενάντια στην τυπική νομιμότητα εν συνόλω (π.χ. συμπεριλαμβανομένου και του άρθρου 48). Ενδιαφέρον παρουσιάζει και το απόσπασμα από το βιβλίο *Συνταγματικό Δίκαιο Ι* του Μάνεση: «Τούτο ομολογείται από τον C. Schmitt, “Legality and Legitimacy”, σ. 343, ο οποίος ακριβώς αντέταξε τη δημοψηφισματική νομιμοποίηση του προέδρου της Δημοκρατίας ως εγγυητή του Συντάγματος στην “κοινοβουλευτική νομιμότητα” και έδωσε έτσι θεωρητική κάλυψη στις πολιτικές εξελίξεις που οδήγησαν στην άνοδο του χιτλερισμού»: βλ. Μάνεσης, *Συνταγματικό Δίκαιο Ι*, ό.π., σ. 83, σημ. 87.
- 13 Βλ. Carl Schmitt, *Political Theology. Four Chapters on the Concept of Sovereignty*, μτφρ. George Schwab, University of Chicago Press, Σικάγο 2005, σ. 12 [η ελλ. μτφρ. δική μου]. Το χαρακτηριστικό παράδειγμα που ανέφερε ο Thornhill στον πρόλογο της

- αγγλικής έκδοσης του έργου του Schmitt *Συνταγματική θεωρία* (1928) αφορά στην ερμηνεία του άρθρου 48 και συγκεκριμένα στο ότι «η επιμονή του Schmitt [...] ότι το Σύνταγμα ως σύνολο είναι ανώτερο της κάθε επιμέρους διάταξης υπαινίσσεται ότι ο Πρόεδρος μπορεί να αναστείλει κάθε επιμέρους συνταγματική διάταξη, και όχι μόνο όσες αναφέρει ρητά το άρθρο 48(2), αν το θεωρεί απαραίτητο για να διασωθεί το Σύνταγμα ως σύνολο» [η ελλ. μτφρ. δική μου]: βλ. Chris Thornhill, «Introduction», στο Schmitt, *Constitutional Theory*, ό.π., σ. 27.
- 14 Αξιοσημείωτη είναι η παρατήρηση του Dyzenhaus για τον Heller, που μοιάζει να συμμερίζεται παρόμοια ανάλυση: «η πολιτική, για τον Heller, δεν ταυτίζεται με ένα κανονιστικό κενό, αλλά με τον χώρο που παρέχεται, όταν έχουν θεσπιστεί τέτοιοι θεσμοί, ώστε να επιτρέπουν την ανάδειξη, αμφισβήτηση και αναθεώρηση των θεμελιωδών αξιών στο φώς των νέων εμπειριών. Το κράτος δικαίου είναι ο θεσμικός μηχανισμός της δημοκρατίας. Η δικαιολόγησή του [justification] είναι ίδια με τη δικαιολόγηση της δημοκρατίας. Και αυτή η δικαιολόγηση απαιτεί αφενός μια πλήρως επιχειρηματολογημένη δέσμευση στην ορθότητα της δημοκρατίας και αφετέρου μια παραδοχή ότι η πολιτική, η οποία είναι κανονιστικά δεσμευμένη στη δημοκρατία, πρέπει να είναι πιο ανοιχτή απ' όσο οι σημερινοί φιλελεύθεροι θεωρούν. Ο Habermas λοιπόν μπορεί να ειπωθεί ως ο κανονικός εκπρόσωπος (standard-bearer) του σχεδίου του Heller» [η ελλ. μτφρ. δική μου]: βλ. David Dyzenhaus, «Legal Theory in the Collapse of Weimar: Contemporary Lessons?», *American Political Science Review* 91/1 (1997), σ. 121-134, 133.
- 15 Αναπαραγωγή από την εισήγηση του Παύλου Σούρλα: βλ. και Schmitt, *Constitutional Theory*, ό.π., σ. 169.
- 16 Βλ. Schmitt, *Constitutional Theory*, ό.π., σ. 255 κ. εξ.
- 17 Σ' αυτή την παρατήρηση υπάρχει έντονη θεωρητική συζήτηση και έχουν διατυπωθεί διαφωνίες. Ενδεικτικά, ο Habermas φαίνεται ότι θα συμφωνούσε με αυτή την παρατήρηση, ενώ ο Ανδρέας Καλύβας και η Chantal Mouffe μάλλον θα διαφωνούσαν. Ο Habermas εξέφρασε την παρεμφερή άποψη ότι η θεωρία του Schmitt περί συντακτικής εξουσίας προϋποθέτει μια αντίληψη περί οργανικής, εθνοτικά ομογενοποιημένης έννοιας του λαού, την οποία αποκαλεί «μαχόμενο εθνικό εθνικισμό» (militant ethnonationalism). Σε αντίθεση μ' αυτή την ανάλυση, ο Ανδρέας Καλύβας τόνισε ότι, με βάση τα γραπτά του στην περίοδο της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης (πριν ενταχθεί στο εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα το 1933) «η διάκριση φίλου-εχθρού διαμορφώθηκε για να δείξει τη σχετικιστική και αντι-ουσιαστική διάσταση των πολιτικών ταυτοτήτων», ενώ η Chantal Mouffe παρέπεμψε ενισχυτικά στη φράση του Schmitt (από το βιβλίο του *Η έννοια του πολιτικού*) ότι «το πολιτικό μπορεί να κατανοηθεί μόνο μέσω της αναφοράς στην πραγματική δυνατότητα κατάταξης σε Φίλους και Εχθρούς, αδιάφορο τι θρησκευτική, ηθική, αισθητική, οικονομική αξιολόγηση του Πολιτικού συνεπάγεται αυτή η κατάταξη». Με βάση αυτή την αντίληψη, η Mouffe διαμόρφωσε το «αγωνιστικό» μοντέλο της δημοκρατικής πολιτικής, θεωρώντας ότι η δημοκρατική πολιτική δεν συνίσταται στο «ξεπέρασμα της αντίθεσης εμείς/αυτοί, αλλά στον διαφορετικό τρόπο με τον οποίο τη διαμορφώνει. Η δημοκρατική πολιτική απαιτεί τη χάρση της διαχωριστικής γραμμής ανάμεσα σε εμάς και αυτούς με τρόπο που θα συμβαδίζει με την αναγνώριση του πλουραλισμού, ο οποίος αποτελεί συστατικό στοιχείο της σύγχρονης δημοκρατίας». Ωστόσο, η Mouffe λίγο πιο κάτω αναγνώρισε ότι «για τον Schmitt ο πλουραλισμός δεν έχει θέση σε μια δημοκρατική πολιτική κοινότητα, γιατί αντιλαμβάνονταν τη δημοκρατία με όρους ενός ομοιογενούς δήμου» και γι' αυτό προέτρεψε να «σκεφτούμε με τον Schmitt ενάντια στον Schmitt», μετατρέποντας την ανταγωνιστική σχέση «φίλος-εχθρός» στην πιο «εξημερωμένη» αγωνιστική σχέση «εμείς-αυτοί», και τον «εχθρό» σε πολιτικό «αντίπαλο», εντός του δημοκρατικού πλαισίου.
- Ενδιαφέρουσα είναι επ' αυτού και η παρατήρηση του Δημούλη, ο οποίος χαρακτήρισε τον Schmitt ως «θεωρητικό του αυταρχισμού»: «Ερωτάται γιατί ένας θεωρητικός που δεν διστάζει να μιλήσει “ανοιχτά”, αρκείται σε ρήσεις περί υπαρξιακής εχθρότητας και δεν διασαφηνίζει ποιος είναι ο εχθρός, υποχωρώντας έτσι στο φιλελεύθερο πλουραλισμό που ο ίδιος στηλιτεύει. Θα διακινδυνεύσουμε την ερμηνεία ότι εδώ ο Schmitt παγιδεύεται στο σχήμα του. Αν κηρύξει την εργατική τάξη “δομικό εχθρό”, χάνει οριστικά τη δυνατότητα να μιλά για ενότητα του γερμανικού έθνους, το οποίο “μισεί” υπαρξιακά τους εχθρούς του και επιδιώκει την εκμηδένισή τους. Έτσι ο Schmitt διστάζει να προσδιορίσει τον εχθρό με κοινωνικές παραμέτρους επιδιώκοντας να διατηρήσει το πλάσμα της ενότητας της έθνους το οποίο ζητάει εκδίκηση για το “Diktat των Βερσαλλιών”. Για τον ίδιο λόγο μιλά για τάξεις με πολιτικούς όρους, αρνούμενος τη δομικότητα της ταξικής πάλης. Αν δεχθούμε αυτή την ερμηνεία, μπορεί να λεχθεί και ότι για την αυθαιρεσία του σμιττιανού σχήματος περί πολιτικής ευθύνας ο μυστικιστικός εθνικισμός του Schmitt, ο οποίος του επέβαλε την εξίσου μυστικιστική διαμόρφωση πολιτικών κριτηρίων για την πολιτική σύγκρουση». Βλ.: Chantal Mouffe, *Επί του πολιτικού*, μτφρ. Α. Κιουπκιολής, Εκκρεμές, Αθήνα 2010, σ. 19, 22, 29· Carl Schmitt, *Η έννοια του πολιτικού*, μτφρ. Α. Λαβράνου, Κριτική, Αθήνα 1988, σ. 58· Andreas Kalyvas, *Democracy and the Politics of Extraordinary: Max Weber, Carl Schmitt, Hannah Arendt*, Cambridge University Press, 2008, σ. 120-121 [η ελλ. μτφρ. δική μου]: Δημήτρης Δημούλης / Χριστίνα Γιαννούλη, *Έθνη-τάξεις-πολιτική. Η διαλεκτική του πολέμου*, Κριτική, Αθήνα 1993, σ. 91. Αναπαραγωγή από το βιβλίο του Ανδρέα Καλύβα: Habermas, *The Inclusion of the Other: Studies in Political Theory*, MIT Press, 1998, σ. 148.
- 18 Βλ. Schmitt, *Constitutional Theory*, ό.π., σ. 273.
- 19 *Αυτ.*, σ. 131, 269.
- 20 Σε επίπεδο συμπεράσματος, ο Γρηγόρης Αναδιάδης υποστήριξε εύστοχα ότι «κυρίαρχος είναι αυτός που αποφασίζει, ούτε λίγο ούτε πολύ, ποιος είναι ο “λαός” (εξόντωση του εσωτερικού εχθρού=ομογενοποίηση) προκειμένου να εφαρμόσει το δίκαιό του (ομογενοποίηση=κανονικοποίηση)» βλ. Αναδιάδης, *Ιδέα, απόφαση, πολιτική*, ό.π., σ. 48.
- 21 Μια παρατήρηση που την έκανε και ο (πιο θετικά διακείμενος στον Schmitt) Ανδρέας Καλύβας θεωρώντας ότι «[μ]ε την αποδοχή των επιφωνημάτων ως τη μόνη δυνατή εκδήλωση της κυρίαρχης λαϊκής βούλησης, ο Schmitt άφησε ανολοκλήρωτη τη θεωρία του για τη δημοκρατική πολιτική του “εξαιρετικού” [democratic extraordinary politics] και πήρε πίσω από τη δημοκρατική θεωρία ότι της είχε δώσει πρωύτερα» βλ. Kalyvas, «Democracy and the Politics of Extraordinary», ό.π., σ. 126.
- 22 Ο Dyzenhaus άσκησε κριτική στον Kelsen θεωρώντας ότι «δεν μπόρεσε να γεφυρώσει την πολιτική με τη νομική του θεωρία» βλ. Dyzenhaus, «Legal Theory in the Collapse of Weimar», ό.π.
- 23 Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο διάλογος που άνοιξε ο Βουτσάκης με τον ιστορικό Χατζηιωσήφ, με βάση την εισήγηση του τελευταίου στην ημερίδα του Ινστιτούτου «Νίκος Πουλιαντζάς». Ο Χατζηιωσήφ άσκησε μια γενικότερη κριτική στην πολιτική των «μετριοπαθών» πολιτικών δυνάμεων και κυρίως στο SPD στα πρώτα –μετεπαναστατικά– χρόνια της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, αναδεικνύοντας ότι δεν υποστήριξε τα προωθημένα αιτήματα μεγάλου μέρους της εργατικής τάξης, που θα μπορούσαν να επιφέ-

ρουν πιο βαθιές αλλαγές τόσο στη λειτουργία της οικονομίας (όπως την κοινωνικοποίηση στρατηγικών επιχειρήσεων) όσο και του πολιτικού συστήματος, αλλά επέλεξε να συγκρουστεί μ' αυτά, με τη συνδρομή ακόμη και αντιδημοκρατικών παραστρατιωτικών δυνάμεων. Αυτή η σύγκρουση μεταξύ SPD και μεγάλου μέρους του εργατικού κινήματος αποτυπώθηκε στην «*αμείλικτη καταστολή*» της εξέγερσης που άρχισε στις 5 Ιανουαρίου του 1919 στο Βερολίνο και έμεινε γνωστή ως «*εξέγερση των Σπαρτακιστών*», αλλά και σε μια σειρά άλλων απεργιών και εξεγέρσεων που παρέθεσε ο ιστορικός. Ο Χατζηιωσήφ χαρακτήρισε αυτή τη σύγκρουση ως το «*Προποταρικό Αμάρτημα*» της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, με την έννοια ότι «*προσδιόρισε τις πολιτικές αντιπαλότητες κατά τα επόμενα χρόνια και διέγραψε το εύρος των δυνατών πολιτικών και κοινωνικών συμμαχιών που μπορούσαν να συμψηφθούν*». Με βάση αυτά, ανέδειξε το γεγονός ότι η συντακτική εθνοσυνέλευση συνεδρίασε «*στριμωγμένη*» στο θέατρο της Βαϊμάρης και όχι στο Ράιχσταγκ του Βερολίνου, σε μια προσπάθεια απώθησης των επιρροών της πρωτεύουσας και κατ' ουσίαν της ταξικής πάλης, δεδομένου ότι το Βερολίνο ήταν κυρίως το πεδίο εργατικών διεκδικήσεων και έντονων πολιτικών συγκρούσεων.

- 24 Εξάλλου, ο Βουτσάκης στάθηκε ιδιαίτερα στον χαρακτηρισμό «*Προποταρικό Αμάρτημα*» του Χατζηιωσήφ και κυρίως στο ερώτημά του σχετικά με τον τόπο διεξαγωγής της Συντακτικής Εθνοσυνέλευσης. Κατ' αυτόν, ο Χατζηιωσήφ (με βάση την ιστορική του περιγραφή) υπονοεί ότι «*η συνταγματική δημοκρατία είναι καταδικασμένη να ευνοεί ορισμένα ιδεώδη ή συμφέροντα*», παρ' ότι αυτά παρουσιάζονται ως ένα «*φανταστικό γενικό συμφέρον*». Αυτή η κριτική συνδέθηκε, μάλιστα, από τον Βουτσάκη με τη γενικότερη πρόσληψη της πολιτικής ως σύγκρουσης συμφερόντων ή ως σχέσης εκθροού-φίλου, ενώ κατά τη δική του άποψη υπάρχει η δυνατότητα κατάφασης ενός γενικού συμφέροντος στο πλαίσιο της συνταγματικής δημοκρατίας (με βάση τις αρχές του πολιτικού φιλελευθερισμού). Βλ. Χατζηιωσήφ, «*Η Δημοκρατία της Βαϊμάρης και η απειλή των "άκρων"*», *ό.π.*, σ. 17-30.
- 25 Αναπαραπομπή από την εισήγηση του Φίλιππου Βασιλόγιαννη· βλ. και Γιώργος Κασιμάτης, «*Αριστόβουλος Μάνεσης: σκιαγράφημα του συνταγματολόγου*», *Το Σύνταγμα* 27 (2001), σ. 24.
- 26 Με τα λόγια του ίδιου του Μάνεση: «*η αντιπαράθεση της ρευστής και αβέβαιης "ουσιαστικής νομιμότητας" ή νομιμοποίησης*

προς την τυπική νομιμότητα –η οποία έχει τουλάχιστον το προσόν της σαφήνειας και της ασφάλειας του δικαίου– είναι πολιτικά επικίνδυνη: διότι καθένας μπορεί να επικαλεσθεί την πρώτη για να παραβιάσει ή καταλύσει τη δεύτερη, ανάλογα με τις επιδιώξεις και τα συμφέροντά του» [συνδέεται και με την υποσημείωση 12 του κειμένου]· βλ. Μάνεσης, *Συνταγματικό Δίκαιο Ι*, *ό.π.*, σ. 83.

- 27 Η ανάλυση του Δημούλη παρουσιάζει κοινά στοιχεία, καθώς αποκαλεί τη θεωρία του Μάνεση περί εγγυητισμού «*κριτικοθετικισμό*» και θεωρεί ότι στο έργο του Μάνεση «*η υιοθέτηση του θετικισμού συνυπάρχει με την κοινωνιολογική διόρθωση και τις εγγυητικές, διαπλαστικές, επιδιώξεις*». Βέβαια, ο θετικισμός του Μάνεση, όπως περιγράφεται από τον Βασιλόγιαννη, φαίνεται να συνυπάρχει κυρίως με τις εγγυητικές επιδιώξεις· βλ. Δημήτρης Δημούλης, «*Η ελληνική συνταγματική θεωρία σε κρίση και μεταλλαγή μεθόδων*», στο *Χαρμόσυνο Αριστόβουλου Μάνεση ΙΙ*, Σάκκουλας, Αθήνα 1998, σ. 93-129, 113-114.
- 28 Αναπαραπομπή από την εισήγηση του Φίλιππου Βασιλόγιαννη· βλ. και Αριστόβουλος Ι. Μάνεσης, *Περί αναγκαστικών νόμων: αι εξαιρετικές νομοθετικές αρμοδιότητες της εκτελεστικής εξουσίας*, «*Το Νομικόν*»-Νικ. Α. Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 1953, σ. 144.
- 29 Βλ. Μάνεσης, *Περί αναγκαστικών νόμων*, *ό.π.*, σ. 132.
- 30 Το παραπάνω απόσπασμα του Σταύρου Τσακυράκη παρατίθεται από το άρθρο του «*Δικαιοσύνη, η ουσία της πολιτικής*» στο blog του [tpr://tsakyrakis.wordpress.com](http://tsakyrakis.wordpress.com).
- 31 Παρεμφερή άποψη φαίνεται να διατύπωσε και ο Χατζηιωσήφ, σύμφωνα με τον οποίο η «*θέση ότι η πτώση της δημοκρατίας οφείλεται στη δράση των "άκρων"*» όχι μόνο αθώνει μεν όλες τις μη «*ακραίες*», αποκαλούμενες «*μετριοπαθείς*» πολιτικές δυνάμεις παρουσιάζοντάς τις αναγκασμένες να αποδεχτούν την τελική παράδοση της εξουσίας στους Ναζί, αλλά επιπλέον συγκαλύπτει και ευλογεί την πολιτική τους καθ' όλη τη διάρκεια της δημοκρατικής περιόδου»· βλ. Χατζηιωσήφ, «*Η Δημοκρατία της Βαϊμάρης και η απειλή των "άκρων"*», *ό.π.*, σ. 15.
- 32 Βλ. Νίκος Αλιβιζάτος, *Εισαγωγή στην ελληνική συνταγματική ιστορία. Α'*, Σάκκουλας, Αθήνα 1981, σ. 183.